

ÇERKEZ ETHEM

recek bir sunî barış sağlandı. Fakat Eylül 1920'de kurulan İstiklâl mahkemelerine Ethem'in karşı çıkması tekrar çekişmelerin başlamasına sebep oldu.

Bu arada Ankara'da bütün milis kuvvetlerinin dağıtılıp düzenli ordunun kurulması üzerinde çalışmalar başlatılmıştı. Dahiliye Nezâreti bu amaçla yayınladığı bir tamimle Ethem'in gelişigüzel asker toplamasını yasakladığı gibi kendisine bağlı birliklerin Batı Cephesi Kumandanlığı emrine girmeleri istendi. Buna özellikle Ethem'in ağabeyleri Reşid ve Tefik beyler itiraz ettiler. Her zaman ağabeylerinin tesirinde kalan Ethem de kendisini umum kuvâ-yı seyyâre ve Kütahya yöresi kumandanı ilân ederek daha önce oluşturulan Batı Cephesi Kumandanlığı emrine girmeyeceğini ilân etti. Batı Cephesi Kumandanı İsmet Bey (İnönü) ile Ethem Bey arasında çekişmeler başladı. Mustafa Kemal aralarını bulmak için heyetler gönderdiyse de bir netice alamadı. Sonunda düzenli ordunun emrine girmek istemeyen Ethem'e karşı kuvvete başvuruldu. Bunun üzerine Kütahya'dan Gediz'e çekilen Ethem, 1. İnönü Savaşı sırasında Yunanlılar'la iş birliği yaptı. Ardından da birliklerini dağıtarak kardeşleriyle birlikte Yunanlılar'a sığındı veya kendi ifadesiyle "bir protokol yaparak" Yunan işgali altında bulunan Türk topraklarına geçti. Ankara İstiklâl Mahkemesi ise Ethem ve kardeşlerini vatana ihanet suçuyla yargılayarak 9 Mayıs 1921'de giyaben idama mahkûm etti.

Bir süre Salihli'de Eşref Bey çiftliğinde kalan Çerkez Ethem İzmir'in kurtarılmasından biraz önce Yunanlılar tarafından Atina'ya götürüldü. Oradan Suriye'ye geçti, çeşitli bölgelerde ikamet ettikten sonra Amman'a yerleşti. 1938'de yurda dönmesi için af çıkarılmasına rağmen dönmedi ve 7 Ekim 1949'da Amman'da öldü.

BİBLİYOGRAFYA :

Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk* (Ankara 1927), Ankara 1982, II, 512-522, 527-537, 543-551, 851; Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul 1953, s. 403-409, 452, 466-470; Yunus Nadi, *Çerkez Ethem'in Kuvvetlerinin İhaneti*, İstanbul 1955; *Yakın Tarihimiz*, I, İstanbul 1962, s. 69-71, 103, 134; Ergun Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri*, Ankara 1975, s. 35-39, 85-86; Cemal Şener, *Çerkez Ethem Olayı*, İstanbul 1984; Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal*, İstanbul 1985, II, 304-325; Mustafa Yılmaz, *Millî Mücadelede Yeşil Ordu*, Ankara 1987, s. 107-121; Cemal Kutay, *Çerkez Ethem Dosyası*, İstanbul 1989, I-II; D. A. Rustow, "Çerkes Edhem", *EL²* (İng.), II, 25-26.

ZEKERİYA KURŞUN

ÇEŞM

(چشم)

Edebiyat ve tasavvufta bir remiz;
Fars edebiyatı ile
Türk divan edebiyatında
çeşitli anlamlarda kullanılan
bir mazmun ve tasavvuf terimi.

Farsça'da "göz; tavla zarlarında sayıları belirleyen siyah noktalar; vav (و), kaf (ق) ve fâ (ف) gibi harflerin başlarında bulunan yuvarlak içindeki beyaz kısım", mecazen "ümit, özlem; yakınlık, ön; aziz" anlamlarına gelir. Eski Farsça'da (Avesta dili) *çeşmân*, Orta Farsça'da *çeşme* ve bugün yaşamakta olan Gileki, Simnânî v b. lehçelerde *cum*, *ceş* ve *cim* şekillerine rastlanan *çeşm* kelimesinin Firdavsi döneminde (IV./X. yüzyıl sonu ve V./XI. yüzyılın başları) *çişm* şeklinde telaffuz edildiği, *hişm* kelimesiyle kafiyeleştirilmesinden anlaşılmaktadır.

Gözün insan ilişkileri üzerinde büyük etkisi vardır. Bazı gözlerin büyüleyici ve insanı tesir altına alma gücü özellikle güzel sanatlarla uğraşan kimseleri etkilemiş, onların başlıca konularından biri olmuş ve göz, şekli ve bakışı açısından çok değişik şekillerde yorumlanmıştır.

Fars edebiyatı ile Türk divan edebiyatında *çeşm*'in çok geniş bir kullanım alanı vardır. Şairler gözü genellikle "*çeşm-i şehlä*" (yarı şaşı), "*çeşm-i keşide*" (dar ve çekik göz), "*çeşm-i hâb-âlûd*" (uykulu, mahmur göz) ve "*çeşm-i mey-gün*" (şarap renkli göz) olmak üzere dörde ayırmakla birlikte ona atfettikleri sıfatlarla bu sayının çok üstüne çıkarlar. Gözün renginin de önemi vardır. Genellikle göz güzelliğinin ölçüsü olarak ceylanın gözü örnek alındığı için siyah, göz renklerinin başta gelen sıfatlarından biri olmuştur ve şairler için en makbul insan gözü ceylanın gözüne benzeyen gözdür. Edebî metinlerde siyahın yanı sıra elâ gözlere ve çok defa nergise ve firûzeyeye benzetildiğine bakılarak mavi gözlere de yer verildiği görülür. Bununla birlikte gözlerin nergisle ilişkisi, sadece bakışlarının nergişçe görünüşüne benzemiş olması ile de açıklanabilir. Yine bakış şekli ve etkisine göre göz sarhoş (*mest*), mahmur (uykulu), hasta, fitne, katil, ceylan, ahû, ahû-gîr (ahû yakalayan), badem, belâ-cû (belâ arayan, kötü huylu), kadeh, fettan, âşikküş (âşik öldüren), kâfir gibi birçok sıfatla nitelendirilmiştir. Bu şekilde nitelendirilen mâşukun gözleri karşısında âşıkın gözleri de âyîne (ayna), ebr (bulut), eşk-âlûd (göz yaşına bulanmış), eşk-bâr

(göz yaşı yağdıran), eşk-feşân (göz yaşı saçan), giryân (ağlayan), gurîhte-hâb (uykusuz kaçmış) olarak tavsif edilmiştir. Ayrıca *çeşm* kelimesiyle birçok birleşik kelime ve deyim meydana getirilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: Ahû-çeşm (âhû gözlü), teng-çeşm (çekik göz, dar göz), bed-çeşm (kötü göz, uğursuz göz), peyrûze-çeşm (firûze renkli göz). Bunlardan başka Farsça'da "dünyaya gözünü kapamak, ölmek", "gözünü yolda bırakmak, birini beklemek", "gözünü görmemek, çok karanlık olmak" anlamına gelen deyimler bulunmaktadır.

"Hüsn ü Dil" türü alegorik eserlerde *çeşm*, gönlün, filozof, edip, toprağı altın yapan kimyacı gibi niteliklere sahip casusu olarak tanıtılır; göz ucuyla, kızgınlıkla bakan "Gamze" ise "*Çeşm*"'in kendisinden küçük yaşta ayrılan sihirbaz, cadı kardeşi olarak gösterilir.

Tasavvufta Allah'ın basar (görme) ve cemâl sıfatlarına ve bütün ahvali tamamlayan sâlike gizli hiçbir şeyin kalmaması haline de *çeşm* denir. Sâlikin kendisinde bulunduğu bilincine vardığı sır-ı ilâhiye "*çeşm-i mest*", kemal ehlinin bilip de sâlikin diğer sâliklerden gizlediği ahvale "*çeşm-i pür-humâr*", Allah'tan başka hiç kimsenin bilemeyeceği, kemal ehlinin gizlediği yüksek mertebelere "*çeşm-i nergis*" adı verilir. Süfîler genellikle gözü, "sülûk sonucunda elde edilen mânevî (bâtinî) görüş" veya "bir müridin irşadiyle Hakk'ı her yerde müşahede etme makamına ulaşma" anlamında sır, dil, cihân-bîn, lâhûtî, mârifet, yakîn gibi kelimelerle tamlama halinde (*çeşm-i sır, çeşm-i dil, çeşm-i lâhûtî...*) kullanmışlardır. Gözün asıl, kulağın ikinci derecede olduğu görüşünde olan Mevlânâ *Meşnevî*'de ve diğer eserlerinde görmeyi (rü'yet) işitmeden (semâ) daha üstün tutar ki bu da Farsça'da "*Şeniden key büved mânen-i diden*" (işitmek görmek gibi olabilir mi? yani olamaz) atasözüne dayanmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed Hüseyin Tebrizi, *Burhân-ı Kâfir* (nşr. Muhammed Muîn), Tahran 1342 hş., II, 637, not 3; *Burhân-ı Kâfir Tercümesi*, s. 218-219; Tehânevî, *Keşşâf*, s. 1556; Edîb-i Tûsî, *Ferheng-i Luğat-ı Edebî*, Tebriz 1345 hş., s. 350; Ca'fer-i Seccâdi, *Ferheng*, Tahran 1362 hş./1983, s. 162-163; Ali Nihat (Tarlan), *Şeyhi Divanını Tedkik*, İstanbul 1934, s. 100-111; Muhammed b. Ali el-Lâhicî, *Şerh-i Gülşen-i Râz*, Tahran 1337 hş., s. 551, 556, 561; Muhammed b. Yahyâ en-Nisâbüri, *Hüsn ü Dil* (nşr. Gulâm Rıza Ferzânepûr), Tahran 1351 hş., s. 16-23; Seyyid Sâdik Güvherî, *Şerh-i İşlâhât-ı Tasavvuf*, Tahran 1368 hş., IV, 119-123.

TAHSİN YAZICI